Էդուարդ Զոհրաբյան (ՀՀ), պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ դոցենտ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ. ՁԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ, ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ

Ռուսաստանի Դաշնությունում ժամանակակից հայկական համայնքների ընթացիկ պատմության գիտական հետազոտությունն ընդգրկում է ոչ միայն այդ համայնքների գոյավիճակի ու հայապահպան գործունեության լուսաբանումը, այլև շոշափում է Հայրենիք - Սփյուռք համակողմանի կապերի, Հայաստանի Հանրապետություն և Ռուսաստանի Դաշնություն տարաբնույթ փոխհարաբերությունների խորքային ու բազմաշերտ հիմնահարցերը:

Հիմնախնդրի դիտարկումն ու վերլուծությունը ազգապահպան մեխանիզմների, ներազգային փոխներգործության ռազմավարության, Հայաստան-Սփյուռք կապերի ամրապնդման, ազգապահպանման ծրագրերի ՌԴ փորձի տեսանկյունից էլ ավելի են արժևորում հիմնահարցի գիտական ուսումնասիրման արդիականությունը, դրա գործնական, քաղաքական նշանակությունը:

Ներկա հոդվածի նպատակն է, անկախ ՌԴ-ում հայկական համայնքների աշխարհագրական տեղադրությունից և միջավայրից, առաջնային տեղ հատկացնելով հայ ինքնության պահպանմանը, ներկայացնել այլէթնիկ միջավայրում հայկական համայնքների կացությունը, նրանց ինստիտուցիոնալ կայացման, տնտեսական, սոցիալական, էթնոմշակութային, քաղաքական համարկման իրողությունները:

Ելնելով նշված նպատակից՝ առաջադրել ենք հետևյալ խնդիրները.

- ներկայացնել հետխորհրդային տարիներին սփյուռքայնացման նոր՝ պայմանականորեն երրորդ փուլի բնույթն ու առանձնահատկությունը,
- Լուսաբանել ՌԴ-ում հայկական համայնքների կենսագործունեությունը, նրանց քանակական համալրման, աշխարհագրության ընդլայնման իրողությունները,
- վեր հանել միջհամայնքային կապերի ամրապնդմանն ուղղված ջանքերը,
- քննարկել հայկական համայնքների ինստիտուցիոնալ կայացման դժվարություններն ու դրանց հաղթահարման հնարավորությունները,
- ցույց տալ Հայաստան-Սփյուռք պետական կառավարման մակարդակով համագործակցության ընդլայնման գործընթացները,

Հայաստանից արտագաղթի կասեցման և հայրենադարձության ուղղությամբ ձեռնարկվող քայլերը:

Հայերը Ռուսաստանում հաստատվել են տակավին Կիևյան Ռուսիայի ժամանակաշրջանում: Հայերի հոսքը Ռուսաստան ուժեղացել է 13-14-րդ դարերում: Այդ ժամանակ հայկական գաղթօջախներ են հիմնադրվել Մոսկվայում, Նովգորոդում, Կազանում, Աստրախանում, Հյուսիսային Կովկասում և այլ վայրերում: 17-րդ դարում Ռուսաստանի դերի աճն ու հայ առևտրական բուրժուազիայի ծնունդն էլ ավելի խթանեցին հայերի հոսքը դեպի Ռուսաստան: Հայ վաճառականներն առաջին օտարերկրացիներն էին, որ ստացել էին Ռուսաստանի տարածքով տարանցիկ առևտուր անելու իրավունք[150]:

18-րդ դարում հիմք դրվեց հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերություններին: 1736 թ. հայերը մշտական բնակություն հաստատեցին Հյուսիսային Կովկասում՝ Ղզլարում: 1779 թ. Ղրիմից գաղթած հայերը Դոն գետի աջ ափին հիմնադրեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը: Հայկական գաղթօջախների կազմավորման գործընթացը շարունակվել է նաև 19-րդ 1-ին կեսին: 1839 թ. չերքեզահայերը հիմնադրեցին Արմավիրը:

19-րդ դարի 90-ական թթ. Թուրքիայում աբդուլհամիդյան կոտորածների հետևանքով արևմտահայության զգալի հատվածը գաղթեց Ռուսաստան՝ համալրելով տեղի հայ գաղթօջախները և հիմնելով նորերը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ցեղասպանությունից մազապուրծ եղած հայերի մի մասն էլ հանգրվանեց Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում:

Ռուսաստանում հայության վերաբնակեցման ու հաստատման ողջ ընթացքը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք փուլի. առաջին փուլն ընդգրկում է պատմական տևական ժամանակաշրջան՝ ընդհուպ մինչև 1915 թ.: Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1915 թ. հետո ընկած շրջանը: Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության հետևանքով հայրենազրկված հայության նոր զանգվածներ հանգրվանեցին Ռուսաստանում:

Ռուսաստանում խորհրդային կարգերի հաստատվելուց հետո՝ 1920-ական թվականների 2-րդ կեսից, ամբողջատիրական համակարգի պայմաններում Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների մշակութային կյանքն աստիճանաբար անկում ապրեց. փակվեցին հայկական դպրոցների զգալի մասը, մշակութային օջախները մարեցին, պարբերականները դադարեցին լույս տեսնել, արգելվեց հայ եկեղեցու գործունեությունը: Դեպի Ռուսաստան հայերի զանգվածային հոսքի 3-րդ փուլն սկսվեց 1988 թ. Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարի ընթացքում ադրբեջանական իշխանությունների կողմից հայերի

[150] Տե՛ս «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 457:

կոտորածների, բռնի տեղահանության, վրաց-աբխազական պատերազմի հետևանքով հայ փախստականների հոծ զանգվածներ հաստատվեցին Ռուսաստանում: Նրանց գումարվեցին նաև 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժի և Հայաստանի շրջափակման հետևանքով արտագաղթած հայերը: Վերջիններս հաստատվեցին Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի երկրամասերում, Ռոստովի մարզում, Մոսկվայում և այլուր: Եթե 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով հայերի ընդհանուր թիվը Ռուսաստանում 532,4 հազար էր, ապա 1994 թ. հասավ 1,8 մլն/որոշ տվյալներով 2 մլն/[151], ներկայումս ՌԴ բարձր ղեկավարների, պաշտոնյաների կողմից նշվում է ավելի քան 2,5 մլն: Ռուսաստանի հայերի հիմնական մասը բնակվում է երկրի հարավային շրջաններում: 1989 թ. տվյալներով Ռուսաստանի 532,4 հազար հայերից 317,3 հազարը տեղաբաշխված էին նշված տարածաշրջանում/ Կրասնոդարի երկրամասում՝ 182,2 հազար, Ստավրոպոլի երկրամասում՝ 72,5 հազար, Ռոստովի մարզում՝ 62,6 հազար[152]:

Ռուսաստանի հայ համայնքներում հասարակական-քաղաքական և ազգային-մշակութային կյանքի զարթոնքն սկսվել է 1980-ական թթ. երկրորդ կեսից վերակառուցման քաղաքականության շնորհիվ: Արդեն խորհրդային վերջին տարիներին վերակառուցման քաղաքականության և Ղարաբաղյան ազգային-ազատագրական պայքարի շնորհիվ նկատելի էին Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախներում ազգային զարթոնքի և ինքնագիտակցության վերելքի դրսևորումներ: Հայապահպանության, ազգային ինքնության հաստատման և հայրենիքի հետ փոխհարաբերությունների խնդիրները դառնում էին առաջնահերթ:

Այս շրջանում խիստ աշխուժացավ Մոսկվայի հայկական գաղթօջախը: Սկսեցին գործել մի շարք հասարակական-մշակութային կազմակերպություններ՝ Հայկական լուսավորական «Մաշտոց» ընկերությունը/1987 թ./ «Հյուսիսափայլ» միավորումը /1988 թ./, Մոսկվայի հայկական մշակութային ընկերությունը /1989 թ./, Հայաստանի տեխնոլոգիական և մտավոր զարգացման հիմնադրամի մասնաճյուղը /1990 թ./ և այլն:

Ազգային կյանքի վերածնունդը Սանկտ-Պետերբուրգում սկսվեց 1988 թ. սկզբին, երբ գրանցվեց Հայաստանյաց Առաքելական եկեղեցու Սանկտ-Պետերբուրգի հայ համայնքը: Վերաբացվեցին 2 եկեղեցիներ՝ Սբ. Հարություն /1988/ և Սբ. Կատարինե/1993/: 1989 թ. ստեղծվել էր հայկական մշակույթի բարեկամների լենինգրադյան ընկերությունը:

---

[151] Տե՛ս «Հայերն աշխարհում» հանրագիտական համառոտ բառարան, Ե, 1995, էջ 86, «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 460:
[152] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 16, գ. 217, թ. 3:

1991 թ. Հայաստանի անկախացումից հետո տնտեսության կտրուկ անկման և էներգետիկ ճգնաժամի հետևանքով տարերային, զանգվածային արտագաղթի նոր ալիք սկսվեց դեպի Ռուսաստան և այլ արտերկրներ: Սփյուռքայնացման նոր փուլը թևակոխեց որակապես նոր աստիճան: Ավելորդ չէ նկատել, որ վերջին՝ 3-րդ փուլի, մասնավորապես հետխորհրդային շրջանի առանձնահատկությունը այն էր, որ այն տեղի է ունենում հայոց **անկախ պետականության գոյության պայմաններում, որը պարադոքսալ երևույթ է:**

Հայկական գաղթօջախների, տարաբնույթ ազգային կազմակերպությունների ձևավորման և դրանց համախմբման ոչ դյուրին գործընթացը տեղի ունեցավ միայն ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: **Ռուսաստանի հայությունը հայտնվեց բոլորովին նոր իրավիճակում, հասարակական, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, էթնոմշակութային, բարոյահոգեբանական արմատապես փոփոխված միջավայրում:**

Այսպես կոչված «ներքին սփյուռք»-ը, որպես երևույթ և եզրույթ, վերացավ: Ռուսաստանի հայկական համայնքները դարձան Հայաստանում սոցիալական բարձր լարվածության և աշխատանքային շուկայում չզբաղված, գործազուրկ աշխատուժի կլանման միջավայր: Հետխորհրդային տարիներին ներգաղթածների ընդգրկման աշխարհագրությունն ավելի լայն է /Վրաստանի, Գյումրիի, Վանաձորի, Հայաստանի այլ վայրերի/, Ղարաբաղի հայեր, գետաշենցիներ, Բաքվի, Գանձակի հայեր և այլն: Սոցիալական պատկանելությամբ ավելի քան հնաբնակները ծառայողներ էին, գործարարներ, քանի որ հայության այդ մասի ներկայացուցիչներն ունեին կրթական բարձր մակարդակ և արտադրական հմտություններ: Խորհրդային շրջանի այդպիսի տարագիրների թիվը միայն Կրասնոդարի երկրամասում հաշվվում էր մինչև 50 հազար մարդ[153]: Ռուսաստանի հայ ազգաբնակչության թվաքանակը հետխորհրդային տարիներին անշեղորեն աճել է, ընդլայնվել է հայության բնակության աշխարհագրությունը: Հայկական նոր բնակավայրերն ընդգրկեցին երկրի Հյուսիս-Արևմտյան, Պրիվոլժսկի, Սիբիրի, Հեռավոր-Արևելյան, Ուրալի Դաշնային օկրուգների նորանոր շրջաններ:

Համալրվեց, մասնավորապես Մոսկվայի հայ համայնքը, որն ավանդաբար շարունակում էր մնալ խոշորներից մեկը: Մոսկվայում 1993 թ. հիմնադրվեց հայկական դպրոց, որը գործում է ՌԴ պետական միջնակարգ դպրոցի ծրագրով: 1996 թ. այստեղ սովորում էին 770 հայ երեխաներ: Բացվեցին նաև կիրակնօրյա դպրոցներ՝ «Վերա-

[153] Տե՛ս Корякин К.В., Социальные и культурные аспекты адаптации мигрантов армян в Краснодарском крае/1988-2008/, М., 2007, с. 47.

ծնունդ» 1988 թ.[154] և այլն/: 2003 թ. տվյալներով Մոսկվայում բնակվում է շուրջ 500 հազ, հայ: Շուկայական տնտեսության պայմաններում նրանցից շատերը դարձել են ձեռնարկատերեր, ստեղծել են առևտրական ֆիրմաներ, բանկեր և այլն: 1996 թ. ՌԴ պետական դումայի մշակութային ինքնավարությունների մասին օրենքի համաձայն՝ 1997 թ. սեպտեմբերի 3-ին ստեղծվեցին ու գրանցվեցին Մոսկվայի համաքաղաքային կենտրոնական և Հարավային շրջանների հայ մշակութային ինքնավարությունները, 1998 թ. հայ եկեղեցուն կից Մոսկվայի մնացած շրջանների ինքնավարությունները: Ինքավարությունների ձևավորման դժվարին գործընթացը շուտով ընդգրկեց Մոսկվայի մյուս 9 օկրուգները:

2003 թ. տվյալներով Ս. Պետերբուրգում ապրում էր շուրջ 60.000 հայ: 1996 թ. Սբ. Հարություն եկեղեցուն կից ստեղծված կիրակնօրյա դպրոցը վերածվեց ուսումնական կենտրոնի:

Հայկական համայնքների համալրումը նոր ներգաղթյալներով կամ նոր սփյուռքայնացումը նպաստեց ազգային մշակույթի և ինքնագիտակցության խթանմանը: Այդ նպատակին էին ուղղված Ռուսաստանի հարավում համահավաք բնակվող հայերի կողմից ստեղծված մշակութային, լուսավորական «Հայկական մշակույթի և գթության»/ք. Կրասնոդար/, «Նոր Նախիջևան»/ք. Ռոստով/ «Էրեբունի» /ք. Ստավրապոլ/, «Արմավիր» /ք. Արմավիր/, «Ցանք» /ք. Անապա/, «Արարատ» /ք. Աբինսկ/, «Վերածնունդ» /ք. Աբշերոնսկ/, «Համշեն» /ք. Տուապսե/, «Սևան» /ք. Սոչի/ և այլ ընկերությունների ու կազմակերպությունների գործունեությունը:

Հայկական այս գաղթօջախների օրինակը ցույց է տալիս, որ 1980-1990-ական թթ. Ռուսաստանում հայերի ազգային-մշակութային վերածնունդը նոր վերելք ապրեց, որն ուղեկցվեց հայերի ՌԴ սոցիալ-տնտեսական, հասարակական, քաղաքական կյանքում արագ ներգրավմամբ: Հայերն ընդգրկվեցին զբաղմունքների ամենատարատեսակ ոլորտներում: Ռուսաստանում հաստատված հայերը ակտիվ մասնակցում են նաև տվյալ քաղաքի, մարզի, երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Կուբանի հայերը 2011 թվականին ունեին իրենց 42 ներկայացուցիչները շրջանային խորհուրդներում: Կյանքի բոլոր ոլորտներին համարկմամբ ընթանում է նաև սուբէթնիկական սահմանների համահարթեցման գործընթաց, աստիճանաբար անհետանում են խոսակցական և լեզվական, ինչպես նաև ծիսական-կենցաղային տարբերությունները: Միաժամանակ զգալի է դառնում նաև ռուսական և տեղական մյուս մշակույթների փոխազդեցությունը: Ռուսական իրականությանը հայերի համարկման ճանա-

[154] Տե՛ս «20 лет, Московская армянская воскрещенная школа «Верацнунд»», М. , 2008, с.1.

պարհին կարևոր քայլ է Ռուսաստանի հռչակած նոր ժողովրդագրական քաղաքականությունը, որի բուն նպատակը ԱՊՀ աշխատանքային ռեսուրսների ներգրավումն է սեփական երկրի ժողովրդագրական խնդիրները հոգալու, նվազող մարդկային կապիտալը համալրելու համար: Դրա իրականացման ուղիներն են հայրենադարձությունը, աշխատանքային միգրացիան և այլն: Այդ նպատակին է ուղղված ՌԴ կառավարության կողմից իրականացվող կամավոր վերաբնակեցման «Հայրենակիցներ» ծրագրի կենսակոչումը: Անօրինական աշխատանքի մեկնած ներգաղթյալների օրինականացման պարզեցված կարգը ևս նպաստավոր է Ռուսաստանի տարածքում սեզոնային կամ մշտական բնակվող հայ ներգաղթյալների նոր վայրում հաստատվելու, միջավայրին լիովին հարմարվելու առումով[155]:

ՌԴ-ի հայկական համայնքների կյանքում որակապես նոր իրողություն էր միջհամայնքային կապերի արմատավորման ու ամրապնդման գործընթացը: Ժամանակակից տեխնոլոգիական նորամուծությունները տեղեկատվության ոլորտում լայն հնարավորություններ են ընձեռում ինչպես Ռուսաստանում հայկական համայնքների միջև սերտ շփումների ապահովման, այնպես էլ հայրենիքի հետ կապերի պահպանման և համագործակցության համար: Ինքնակազմակերպման, ազգային ինքնության պահպանման և միավորման գիտակցությունը դարձավ կարևոր խթանիչ հայկական համայնքների համագործակցությանը կազմակերպված բնույթ հաղորդելու համար:

Հիշատակված գործոնների շնորհիվ տեղի է ունենում Ռուսաստանի հայության որակապես նոր հանրույթի ձևավորման մի գործընթաց՝ միասնական ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդմամբ և ռեգիոնալ սոցիալական տարածության ընգրկմամբ: Սակայն միջհամայնքային հարաբերություններում առկա են բազմաթիվ խոչընդոտներ, տարաբնույթ իրարամերժ դիրքորոշումներ, անգամ հակասություններ՝ պայմանավորված մրցակցությամբ, առաջնության դափնիները կրելու ձգտումներով:

Հայկական համայնքների կյանքում վճռորոշ դերակատարություն ունեն Հայոց Առաքելական եկեղեցու ՌԴ թեմերը՝ իբրև ազգային ինքնության հաստատման առանցքային օղակներ: Ինչպես վերը նշվեց, 1988 թ. ապրիլին գրանցվեց Հայոց Առաքելական եկեղեցու Սանկտ-Պետերբուրգի համայնքը, վերաբացվեց և համայնքին վերադարձվեց քաղաքի Սբ. Հարություն, իսկ ավելի ուշ՝ Սբ. Կատարինե եկեղեցին: 1991 թ. հիմնադրվեց Հյուսիսային Կովկասի առաջնորդա-

---

[155] Տե՛ս Թաթոյան Ռ., Հայրենադարձությունը որպես Հայաստանի պետական քաղաքականության նոր ուղղություն: Տեղեկագիր «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի, 20, Ե., 2007, էջ 129:

կան փոխանորդությունը[156]: Այս գործի կազմակերպմանը մեծ աջակցություն, ազգային խնդիրներին սատարելու անմնացորդ ջանքեր գործադրեց Վազգեն Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոսը:

1997 թ. Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմը վերակազմավորվեց երեք թեմերի: 1990-ական թթ. -2013 թ. նորակառույց տասնյակ հայկական եկեղեցիներ իրենց հոգևոր լուսավորչական գործունեությունն են ծավալել Մոսկվայում, Նովոռոսիյսկում, Կրասնոդարում, Ադլերում, Տեգինկայում, Պյատիգորսկում, Սոչիում, Ստավրոպոլում, Կուրգանինսկում, Ապշերոնսկում, Կալինինգրադում, Նիժնի Նովգորոդում, Վսեվոլժսկում, Կիրովում, Վոլգոգրադում, Կրասնոյարսկում, Բառնաուլում, Վլադիվոստոկում և այլուր[157]: Հայկական համայնքների հոգևոր կյանքի աշխուժացումն ու վերելքը ուղեկցվում էին ոչ միայն գոյություն ունեցող եկեղեցիների վերաբացմամբ, այլ նաև եկեղեցաշինությամբ, նոր եկեղեցիների ու հոգևոր կոթողների կառուցմամբ: 2009 թ. սեպտեմբերին մեծ հանդիսություններով բացվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու Հարավային Ռուսաստանի թեմի առաջնորդարանը, իսկ 2013 թ. սեպտեմբերին Մոսկվայում օծվեց ՌԴ հայության գլխավոր հոգևոր կենտրոն Հայ Առաքելական եկեղեցու Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդանիստ Սբ. Պայծառակերպության եկեղեցին և եկեղեցական համալիրը:

2003 թ. ԱՊՀ երկրներում մեր հայրենակիցների նոր արտագաղթի հետևանքով արդեն ապրում էր մոտ 2 միլիոն 800 հազար հայ, որից 2 միլիոն 200 հազարը՝ Ռուսաստանում[158]: Միգրացիոն այս գործընթացները տեղի էին ունենում տարերայնորեն, առանց լուրջ վերահսկողության և անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքների իրականացման, միգրացիոն գործընթացների ուղղորդման պետական քաղաքականության բացակայության պայմաններում:

Ներկայումս ոչ միայն աճել է ներգաղթողների քանակը, այլև փոխվել է միգրանտների տիպը, նրա մոտիվացիայի համակարգը, կյանքի կերպը և ոճը, ադապտացվելու հնարավորություններն ու ռեսուրսները: Եթե համեմատաբար դյուրին էին լեզվական, մշակութային, տնտեսական ինտեգրման դժվարությունների հաղթահարումը, ապա նույնը չի կարելի ասել միջէթնիկ հարաբերությունների կարգավորման մասին:

---

156 Տե՛ս «Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն», Ե., 2015, էջ 347:

157 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 349:

158 Տե՛ս «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 460: ՌԴ-ում հայության քանակի վերաբերյալ պաշտոնական տարբեր ցուցանիշների արձանագրումը պայմանավորված է քաղաքական նկատառումներով: Նվազեցնելով հայության թվաքանակը՝ ՌԴ իշխանությունները փորձում են կանխել հայերի ներգրավածությունը իշխանության տարբեր մակարդակներում:

Հետխորհրդային շրջանում հայկական գաղթօջախների վերածննդի վերը բերված **գործընթացների տարերային զարգացումների** որոշակի փուլում ծագեց միջէթնիկ բախումների վտանգ, որի սպառնալիքը այսօր էլ առկա է: ՌԴ-ում ապրող հայության ճնշող մեծամասնությունը գտնվում է հակամարտության, ազգամիջյան առավել սուր լարվածության գոտիներում: Դա բացատրվում է նրանով, որ Ռուսաստանի հարավային՝ հատկապես Կրասնոդարի երկրամասում 1980-ական թվականների վերջերից սկսած հայկական համայնքների նոր՝ Հայաստանից ու Ադրբեջանից ներգաղթյալներով համալրումն ուղեկցվում էր ինչպես տարածաշրջանում Ուզբեկստանից թուրք-մեսխեթցիների հաստատմամբ, այնպես էլ Թուրքիայի կողմից տարածաշրջանում ազդեցության ընդլայնման հավակնոտ ձգտումներով: Ստեղծված պայմաններում միջէթնիկ հակասությունները վերածվում էին բախումների: ՌԴ հայկական համայնքների արդի զարգացման, առկա հիմնախնդիրները հաղթահարելու, նոր մարտահրավերներին դիմակայելու անխուսափելի պայմաններից է նաև այդ համայնքների և նրանց միացյալ կառույցների ինստիտուցիոնալ կայացման գործընթացի խելամիտ կազմակերպումը:

1990-ական թթ. առաջին կեսին ՌԴ-ում և ԱՊՀ երկրներում ձևավորվեցին հայ համայնքների խորհուրդներ, մշակութալուսավորչական մարզական կազմավորումներ: Մոսկվայում այդպիսի կազմակերպությունների թիվը հասավ 35-ի, Կրասնոդարում՝ 22-ի, Ստավրոպոլում՝ 10-ի, Սանկտ-Պետերբուրգում՝ 4-ի և այլն[159]: Առաջնային դարձավ այդ կազմավորումների համախմբման և միասնական մարտավարության ապահովումը: Մոսկվայում ստեղծվեց «Հայկական համայնքի խորհուրդ», «Մոսկվայի հայ համայնք», «Մոսկվայի հայկական համագումար», «Համաշխարհային հայկական կոնգրես», «Հայկական ազգային-մշակության ինքնավարություն» և այլն, սակայն դրանցից և ոչ մեկին չհաջողվեց դառնալ համառուսաստանյան կամ նույնիսկ համամոսկովյան[160] և երկար կյանք չունեցան: Փաստորեն, շուրջ 10 տարվա ծեռնարկած քայլերը չհանգեցրին Մոսկվայում հայկական մշակութային, ազգային համայնքային կազմակերպությունների միավորմանը: Դրան էապես խանգարում էր մրցակցությունը: Այսօր էլ համայնքային կառույցների հետ հարաբերություններում ՌԴ հայության տարբեր շերտերի մոտ նկատելի են զուտ արտաքին կամ ֆորմալ դրսևորումներ, որը հետևանք է համայնքային լիդերների կողմից հաճախ նկատվող ձգտումների. օգտագործելու համայնքային կառույցների ղեկը սեփական դերակատարությունը սոցիալական-

[159] Տե՛ս «Լրագիր», 27 հուլիսի, 1995:

[160] Տե՛ս Պետրոսյան Ք., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001թթ., Ե., 20011, էջ 51:

կառավարչական ապարատում մեծացնելու նպատակով[161]: Արատավոր այս մոտեցումը լուրջ խոչընդոտ է ազգային համախմբման և ընդհանրական խնդիրների լուծման ճանապարհին:

1999 թ. սեպտեմբերին Հայաստան-Սփյուռք համահայկական համաժողովից հետո Մոսկվայում արագացվեց հայկական կազմակերպությունների միավորման գործընթացը, որը դյուրին գործընթաց չէր: Մոսկվայում գործում էին հայկական չորս տասնյակ կազմակերպություններ, Կրասնոդարում դրանց թիվն անցնում էր երեք տասնյակից, Ստավրոպոլում գործում էին 28 համայնքներ: Հայերն ապրում էին նաև Ռուսաստանի 37 մարզկենտրոններում և 52 քաղաքներում և գյուղերում, որոնց մեծ մասում կային ձևավորված համայնքային մարմիններ[162]: 2000 թ. հունիսի 16-ին Մոսկվայում բացվեց «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության հիմնադիր համագումարը ՌԴ-ի 44 սուբյեկտների հայ համայնքները ներկայացնող 172 պատվիրակներով[163]: Նրա խորհրդի կազմում ընդգրկվեցին միությանը անդամակցող բոլոր համայնքների ու տեղական այլ կառույցների ղեկավարներ, ինչպես նաև որևէ կազմակերպություն չներկայացնող շուրջ 20 հոգի, այդ թվում ՌԴ պետդումայի փոխխոսնակ Արթուր Չիլինգարովը, քաղաքագետ Անդրանիկ Միհրանյանը, ակադեմիկոսներ Սամվել Գրիգորյանը, Հենրի Աղայանը: Նախագահ ընտրվեց ձեռնարկատեր «Համաձայնություն» ՓԲԸ նախագահ Արա Աբրահամյանը: ՌՀՄ-ի նպատակն էր միավորել Ռուսաստանի հայերին, նպաստել հայ և ռուս ժողովուրդների միջև բնականոն հարաբերությունների հաստատմանը: Այսպիսով՝ տասնամյա համառ ջանքերի շնորհիվ հայությունը Ռուսաստանում համախմբվեց: Ինչպես ՌԴ տարբեր քաղաքներում, այնպես էլ Ուկրաինայում, Մոլդովայում, Միջին Ասիայի և Մերձբալթյան հանրապետություններում հաստատած իր 200-ից ավելի մասնաճյուղերի միջոցով ՌՀՄ-ն ծավալեց բավականին արդյունավետ գործունեություն՝ սերտ կապեր հաստատելով Հայաստանի և սփյուռքի մի շարք գաղթօջախների հետ[164]: Հետագայում «Ռուսաստանի հայերի միություն» Համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության երկրորդ՝ 2002 թ. մարտի 22-ի, երրորդ՝ 2006 թ. մայիսի 25-ի, չորրորդ՝ 2010 թ. նոյեմբերի 17-ի համագումարներում հանգամանալից քննության են առնվել ինչպես ՌԴ հայկական համայնքների ու կառույցների, այնպես էլ առհասարակ Հայաստան-Սփյուռք հարա-

---

161 Տե՛ս Բարխուդարյան Վ.Բ., Ալեքսանյան Հ.Ս., Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն, Ե., 2015, էջ 384:
162 Տե՛ս «Հայաստան», 16 մարտի, 2000:
163 Տե՛ս «Ազգ», 17 հունիսի, 2000:
164 Տե՛ս Դալլաքյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն, Ե., 2004, էջ 176:

բերությունների բազմաբովանդակ հիմնախնդիրները: Դրանց շարքում առանձնապես կարևորվում էին ՀՀ-Սփյուռք, Սփյուռք- Սփյուռք հարաբերությունները նոր աստիճանի բարձրացնելու, նրանց համագործակցությունը խթանելու խնդիրը:

Հայերին համախմբելու նպատակով 2003 թվականին 52 երկրների 138 հայկական կազմակերպությունների շուրջ 300 պատվիրակների մասնակցությամբ Մոսկվայում տեղի ունեցավ համաշխարհային հայկական կազմակերպության հիմնադիր համագումարը, որի նախագահ ընտրվեց դարձյալ Արա Աբրահամյանը: Չնայած այս կառույցների առկայությանը՝ Ռուսաստանում դեռևս անբավարար են հայերի լիարժեք համախմբման, նրանց շահերի պաշտպանության, ֆիզիկական անվտանգության ապահովման և ՀՀ-ի հետ համագործակցության ամրապնդման գործնական քայլերը: Հատկապես անբավարար է ՀՀ իշխանությունների կողմից արտագաղթը կանխելու և հայրենադարձությունը խրախուսելու քաղաքականությունը, դրանք առայժմ մնում են բարի ցանկությունների ոլորտում: Ինչպես ճիշտ նկատում են հետազոտողները, ազգային-մշակութային, էթնիկ ինքնատիպությունը, ավանդույթներն ու ազգային արժեքները պահպանելուն ուղղված ջանքերը դեռևս չեն տալիս անհրաժեշտ արդյունք, որի հետևանքով տեղի է ունենում ռուսահայերի ոչ թե ինտեգրում ռուսական միջավայրին, այլ՝ ձուլում[165]:

Այսպիսով, ամփոփելով վերոշարադրյալը, կարող ենք արձանագրել հետևյալը.

- Հետխորհրդային շրջանում Ռուսաստանում հայությունը ստվարացավ, աշխուժացան հին գաղթօջախները, առաջացան նորերը, դրանցից շատերը ձեռք բերեցին համայնքային բնույթ:
- Բուռն վերելք ապրեց Ռուսաստանի հայերի ազգային ինքնագիտակցությունը, կազմակերպվեցին բազմաթիվ ազգային, լուսավորական, մշակութային, կրթական օջախներ, ընկերություններ, հասարակական կազմակերպություններ, լույս ընծայվեցին բազմաթիվ թերթեր, պարբերականներ և այլն:
- Մի շարք համայնքներ հասան կազմակերպվածության բարձր աստիճանի: Ներհամայնքային ու միջհամայնքային առարկայական և ենթակայական մի շարք, երբեմն անհամադրելի գործոնների առկայության պայմաններում առարկայնացավ հայ համայնքների ինստիտուտուցիոնալ կազմավորման բազմանիստ գործընթացը: Սակայն ասել, թե հայերը բոլոր գաղթօջախներում լիարժեքորեն

---

[165] Տե՛ս Բարխուդարյան Վ. Բ., Ալեքսանյան Հ. Ս., Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն, Ե., 2015, էջ 385:

համախմբված են, և օգտագործվում են միջհամայնքային բոլոր ռեսուրսները, հեռու կլինի իրականությունից:

• Հայրենիքի հետ կապերի, միջհամայնքային համագործակցության առումով կարևոր նշանակություն են ձեռք բերել նաև տեղեկատվական նոր միջոցների կիրառումը, զանգվածային լրատվության տարատեսակ միջոցները, նախկինում գոյություն ունեցող և նոր ստեղծված թերթերն ու հանդեսները:

• Հետխորհրդային տարիներին ՌԴ հայկական համայնքները դարձան Հայաստանում սոցիալական բարձր լարվածության, աշխատանքային ռեսուրսներում գերհագեցած աշխատաշուկայի պարպման, աշխատուժի ավելցուկի կլանման միջավայր՝ միաժամանակ ֆինանսական փոխանցումներով ապահովելով Հայաստանի բնակչության զգալի զանգվածների:

• Հայերը ՌԴ-ում արագորեն համարկվեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքին, սակայն ՌԴ-ում հայերը չունեն քաղաքական լոբբի, քաղաքական, տնտեսական որոշումների վրա ազդելու ներուժ: ՌԴ-ում ձևավորված կապիտալը Հայաստանում շատ թույլ է արտահայտված. առանձին բացառություններով, այն սահմանափակվում է անհատական դրամական փոխանցումներով:

• Տնտեսական մրցակցության և էթնիկ այլ խմբերի հետ հարաբերություններում առաջնային է դարձել հայության ֆիզիկական անվտանգության ապահովումը, որը հնարավոր է լուծել բացառապես պետական մակարդակով և երկկողմանի ջանքերով:

• Ազգային հարցում ՌԴ քաղաքականությունը կրել է փոփոխություն, ըստ որի՝ այլն բոլոր միգրանտները այստեղ դիտարկվում են որպես ժողովրդագրական աշխատանքային ռեսուրս: Ներկայումս ՌԴ-ում բոլոր հնարավոր միջոցներով արդարացվում են ռուսերենի իմացության պահանջը, էթնիկ գոտիների սահմանափակումը և դրանց արագ համարկումը կյանքի բոլոր ոլորտներում:

• Իրատեսական է նաև Ռուսաստանում հայերի ուծացման վտանգը, ուստի մեծանում է Հայաստանի կողմից այդ երկրում հայապահպանության ջանքերի գործադրման, ինչպես նաև հետագայում հնարավոր հայրենադարձության կազմակերպման հանգամանքը:

Эдуард Зограбян (РА), ***Армянские общины России: развития и тенденции.*** Статья посвящена одной из многочисленных современных армянских колоний-деятельности русской диаспоры в постсоветское время.

Помимо методологических проблем здесь рассматриваются три основных исторических этапа, в течение которых сформиро-

валась диаспора в России. Особенно подробно освещается третий этап, охватывающий конец 80-ых годов прошлого века. Подчекивается ошутимый за последнее время подьем национального самосознания армян России.

В связи с этим подчекивается исключительная ваюность самооценки армян и повышения национального самосознания как составляющих имиджа армян в условиях проживания в диаспоре. На фоне обновляющейся национальной политики России рассматриваются взаимоотношения армян с русскими и другими этническими группами, а также взаимосвязи с Арменией и проблемы репатриации.

Edward Zohrabyan (RA), *Armenians colonies in Russian Federation. Developments and Trends.* The article is devoted to one of many modern Armenian colonies – the Russian Armenian diaspora in Post-Soviet period.

In addition to methodological problems, it examines three major historical stages, during which formed Diaspora in Russia. Particulary details the third period, including the end of the 80-th of the last century. It shows how modern technological resourses contribute to the preservation of national identity of Armenians and also help the intergration of Armenians in Russia.

In this regard, underlines the critical importance of self-evolution of the Armenians and the enhancement of national identity as components of the image of the living conditions of Armenians in the Diaspora. Against the backdrop of renewed Russian bational policy addresses the relationship if the Armenians with Russian and other ethnic groups as weil as the relationship with Armenia and the problem of repatriation.